

مجله

دانشکده ادبیات

شماره ۱ سال دوم

۱۳۳۳

مهرماه

علم کلام در اسلام

بقلم آقای: استاد سعید قیسی

از میان چهار رشته مهم علوم اسلامی یعنی فقه و تفسیر و حدیث و کلام علم کلام نسبتاً از سرشته دیگر تازه ترست و پس از آن سه فن دیگر راه تکامل پیموده است. نام این علم را قطعاً از اصطلاح « کلام الله » که در قرآن سه بار (سوره البقره آیه ۷۰ و سوره التوبه آیه ۶ و سوره الفتح آیه ۱۵) آمده است گرفته اند چنانکه در عرف مسلمانان قرآن را نیز کلام الله گفته اند. پیداست که مقصود از علم کلام آن رشته ایست که باید آنرا حکمت الهی یا الهیات اسلامی تعبیر کرد. تحقیق در علم کلام را تکلم و محقق درین علم را متکلم و متکلمین و گاهی نیز کلامی گفته اند.

در آغاز تمدن اسلامی هنوز فقه که اصلاً در زبان تازی بمعنی دریافتن است از کلام تجزیه نشده بود یعنی کلام مباحثی از علم فقه بود و مباحث حدیث یعنی بحث در اقوال مأثور از پیامبر را «علم» می گفتند. اندکی بعد اصطلاح « فقه الاکبر » پیدا شده است و الهیات را بدین اصطلاح تعریف کرده اند. ظاهراً نخستین کسی که این اصطلاح را بکار برده فقیه معروف ابوحنیفه نعمان بن ثابت تمیمی بالولاء کوفیست که در سال ۸۰ هجری از جهان رفته است. از سه کتابی که بنام او را برجست یعنی «مسند»

و « کتاب المخارج » و « فقه الاکبر » روایاتی که امروز باقیست شاگردانش جمع کرده‌اند و بهمین جهت در انتساب آنها بوی تردیدی هست فقه‌الاکبر منسوب باو از کتابهایست که بسیار رایج بوده و بر آن شرحهای فراوان نوشته‌اند و اگرهم از وی نباشد نامی که برین کتاب کوچک ابوحنیفه گذاشته‌اند می‌رساند که در اواسط قرن دوم اصطلاح فقه‌الاکبر برای الهیات اسلامی یا رشته‌ای که بعدها آنرا علم کلام نام گذاشته‌اند رایج بوده است. ابو منصور محمد بن محمد بن محمود ماتریدی از مردم ماترید محله‌ای در شهر سمرقند که در ۳۳۳ در گذشته و از بنیاد گذاران معروف فرقه اشعری بوده و خود مؤسس طریقه‌ای درین روشست که بمناسبت نسبت وی طریقه ماتریدیه گفته‌اند و او را از پیشوایان علم کلام باید شمرد همین اصطلاح فقه‌الاکبر را در رسایل خود بکار برده است و حتی این عبارت معروف ازوست که: «الفقه فی الدین افضل من الفقه فی العلم». بدین گونه وی فقه را بدو قسمت کرده است و پیداست که کلام را بر فقه یعنی احکام دین ترجیح داده است.

اما امام ابوالحسن علی بن اسمعیل بن اسحاق اشعری مؤسس مشهور طریقه اشعری که در ۲۶۰ زاده شده و در ۳۲۴ در گذشته است در «کتاب الابانه» که یکی از بنیادهای علم کلامست کلمه «کلام» را تنها در ابواب کتاب و بجای عنوان بکار برده است. چنان می‌نماید نخستین مؤلفی که کلام را در تسمیه حکمت الهی و الهیات روا داشته ابوالفرج محمد بن ابوبقوب اسحاق وراق ندیم بغدادی معروف بابن الندیمست که در ۳۸۰ یا ۳۸۸ در گذشته و در کتاب معروف خود «الفهرست» که در ۳۷۷ پرداخته این اصطلاح را بکار برده و حتی «متکلمین» را نیز از دانشمندان دیگر جدا کرده است و «فقه» و «فقهها» را در بحث دیگر آورده است.

آنچه از ظاهر کتابها برمی آید اینست که معتزله بیش از فرق دیگر بعلم کلام اهمیت داده و گرد آن گشته‌اند و «علم کلام» در نظر ایشان همان حکمت الهی برخی از حکمای یونان و مخصوصاً دمکریت و اپیکورست. فرق تسنن گویا پس از معتزله بعلم کلام بعنوان علم مستقلی توجه کرده‌اند.

بحث در عقاید متکلمین مخصوصاً در آفرینش جهان و روابط خالق و مخلوق بحث بسیار دراز است که چند صد کتاب در آن پرداخته‌اند و درین جای تنگ از عهده آن نمی‌توان برآمد.

چیزی که شگفتست اینست که گاهی پیروان طرق مختلف و متضاد در برخی از مباحث علم کلام با یک دیگر همداستانند چنانکه بسیاری از عقاید اشاعره یا اشعریان در میان حنابله یا حنبلیان هم دیده می شود و صوفیه با همه توجهی که به « معرفت » و « خاطرات » و « وساوس » و « کشف » و « شهود » داشته اند برخی از این نکات را پذیرفته اند. اندک اندک آرای ارسطو و حکمای مشاء و افلاطونیون جدید هم در میان متکلمین راه باز کرده است و قطعاً این نفوذ پس از دوره ایست که آثار حکمای یونان را بیشتر از راه زبان سریانی بزبان تازی آورده اند.

البته درین مختصر نتوان دعوی داشت همه اصول علم کلام را بمیان آورد و مقصود عمده از تسوید این سطور اینست که دانشجویان دانشکده ادبیات را مخصوصاً در دوره دکتری که گاهی مسایل ملل و نحل و علم کلام را در پایان نامه خود اختیار می کنند بمعروف ترین و مهم ترین کتابهای علم کلام که تا کنون در زبان تازی و پارسی چاپ شده است متوجه کنم و فهرستی درین صحایف برای راهنمایی ایشان بگذارم. شاید هنوز ده یک کتابهای مهم علم کلام چاپ نشده باشد و برخی از آنها که چاپ شده نایاب و تنها در دسترس کسانیست که از قدیم توانسته اند آماده کنند. چند تن از خاور شناسان معروف مخصوصاً در آلمان و انگلستان هم بزبانهای اروپایی کتابهای سودمندی از خود گذاشته اند که شمارش آنها نیز از حدود این مقالت بیرونست. تنها کتابهای رایج و آسان یاب تر را می شمارم. درین شمارش عمده کتابهای « ملل و نحل » یعنی آنهایی را که در شرح عقاید فرق مختلف نوشته اند و استدلال و استنتاج وردی در آنها نیست قید کرده ام زیرا در کتابهای کلام تنها اشارات مختصری درباره عقاید فرق مختلف هست و ناچار برای اطلاع از جزئیات آن عقاید (هر چند هم که مغرضانه باشد) باید بکتابهای ملل و نحل رجوع کرد آنچه درین زمینه بکار می آید بدین گونه است :

فقه الاکبر ابوحنیفه در حیدرآباد دکن چاپ شده و در مجموعه ای بنام « الرسائل السبعه فی العقائد » که در حیدرآباد چاپ شده نخست شرح فقه الاکبر از ابو منصور ماتریدی و سپس شرح دیگری از ابوالمنتهی احمد بن محمد المغنیساوی و الجوهر المنیفه فی شرح وصیه امام الاعظم تألیف ملاحسین بن اسکندر حنفی و کتاب الابانه تألیف ابوالحسن اشعری و ضمیمه اول و ثانی بر آن کتاب از محمد عنایت علی حیدرآبادی و رساله

فی الذب عن ابی الحسن الاشعری تألیف ابوالقاسم عبدالملک بن درباس چاپ شده است. شرح دیگری از فقه الاکبر تألیف ملاعلی قاری حنفی در قاهره چاپ کرده اند. شرح فقه الاکبر ابو منصور مانریدی در قاهره نیز جداگانه چاپ شده است.

از مؤلفات امام ابوالحسن اشعری استحسان الخواص در حیدرآباد دکن و کتاب اللمع فی الرد علی اهل الزیع والبدع در بیروت چاپ شده و در مجموعه ای بنام « عشر رسائل و عقاید » رساله ای بنام « عقیده الامام ابی الحسن الاشعری » در قاهره چاپ کرده اند و کتاب الابانه عن اصول الدیانة چنانکه پیش ازین گذشت در الرسائل السبعة فی العقائد در حیدرآباد چاپ شده و نیز « رساله کتب بهالی اهل الثغر بباب الابواب » در مجله « الهیات فا کولتھیسی » در استانبول چاپ شده است و نیز در « مجموعه ست رسائل الهدیة السعدیة » چاپ قاهره « المسئلة فی الايمان للامام الاشعری » را چاپ کرده اند. کتاب « مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین » او نیز در استانبول جزو سلسله « النشریات الاسلامیة » در دو مجلد شامل متن کتاب و یک مجلد فهرست چاپ شده است. در توجیه عقاید ابوالحسن اشعری کتاب « تبیین کذب المقتری فیما نسب الی الامام ابی الحسن الاشعری » تألیف ابن عسا کر در دمشق انتشار یافته است.

کتاب « فرق الشیعه » تألیف ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قعی نخست در استانبول، جزو همان سلسله « النشریات الاسلامیة » و سپس در نجف از روی همان چاپ بخط بنام ابومحمد حسن بن موسی نوبختی چاپ شده و آقای محمد جواد مشکور ترجمه فارسی آنرا در طهران منتشر کرده است.

از امام ابوبکر باقلانی کتاب « التمهید فی الرد علی الملحد المعضلة والرافضة والخوارج والمعتزله » و کتاب « الانصاف فی مسائل الخلاف » هر دو در قاهره چاپ شده است.

از کتابهای ابومنصور بغدادی « اصول الدین » او در استانبول چاپ شده و کتاب « الفرق بین الفرق » وی دوبار در قاهره چاپ خورده است. عبدالرزاق رسعنی این کتاب را بنام « مختصر کتاب الفرق بین الفرق » تلخیص کرده و آن نیز در قاهره انتشار یافته است.

از کتابهای امام الحرمین جوینی در کلام « العقیده النظامیة » در قاهره چاپ شده و نیز « کتاب الارشاد » در پاریس انتشار یافته و از روی آن چاپی در قاهره

منتشر کرده اند .

از امام ابن قتیبه دینوری الاختلاف فی الرد علی الجهمیة والمشبیهة وتأویل مختلف الحدیث فی الرد علی اعداء اهل الحدیث هر دو در قاهره چاپ شده است .

از کتابهای فراوان حجة الاسلام غزالی در کلام آنچه چاپ شده بدین گونه است :

« کتاب الاقتصاد فی الاعتقاد » چاپ قاهره ، « الجام العوام عن علم الکلام » چاپ قاهره ، « فیصل التفرقة بین الاسلام والزندقه » چاپ قاهره ، « منهاج العابدین » و در حاشیه آن « بدایة الهدایه » چاپ قاهره ، « الحکمة فی مخلوقات الله عزوجل » دو چاپ قاهره ، « میزان العمل » چاپ قاهره ، « مشکوة الانوار » چاپ قاهره ، « کیمیا السعادة » و « الرسالة اللدنیة » باهم چاپ قاهره ، « المنقذ من الضلال » یک چاپ استانبول و دو چاپ قاهره ، مجموعه ای چاپ بمبئی شامل « الجام العوام عن علم الکلام » و « المنقذ من الضلال » و « المضمون به علی غیر اهلها » و « ترتیب الاوراد » . در مجموعه ست رسائل الهدیه السعدیه سابق الذکر رساله « فی عقیده اهل التوحید » و « الكشف والتبیین عن غرور الخلق اجمعین » چاپ شده است . « بدایة الهدایه » با شرح آن بنام « شرح مراقی العبودیه » تألیف شیخ محمد نووی جاوی در قاهره چاپ شده . کتابی بنام « سر العالمین و کشف ما فی الدارین یسمى بالسر المکنون » در بمبئی و در طهران بنام امام غزالی چاپ کرده اند که قطعاً ازو نیست . مجموعه دیگری در قاهره دو بار بعنوان « اربع رسائل للغزالی » چاپ کرده اند که شامل « الجام العوام فی علم الکلام » و « المنقذ من الضلال » و « المضمون به علی غیر اهلها » و « المضمون الصغیر وهو الموسوم بالاجوبة الفزلیة فی المسائل الاخریة » است . کتاب بدایة الهدایه او بعنوان « بدایة الهدایه و تهذیب النفوس بالاداب الشرعیة » یک بار جدا گانه و سه بار در قاهره در مجموعه ای شامل « بدایة النهایه » و « الادب فی الدین » او و « عقیده الامام » احمد مزروقی و « عصمة الانبیاء » و « تحصیل نیل المرام لیبان منظومة عقیده الامام » چاپ شده است . فیصل التفرقة نیز بنام « التفرقة بین الاسلام و الزندقه » در مجموعه دیگری چاپ هند شامل همین کتاب و « رسالة للشیخ عبد الله افندی العنقی الحنفی فی دفع المطاعن عن الشیخ احمد الفارقی السرهندی النقشبندی و مریدیة » و « رد القبول الخائب فی القضاء علی الغائب » از شیخ قاسم حنفی و « رسالة فی تحقیق رؤیة الله تعالی فی المنام و رؤیة النبی علیه الصلاة والسلام » و « تحفة الاخوان فی التفرقة بین الکفر والایمان » از احمد الله افغانی بپشاور منتشر شده است . « الحکمة فی مخلوقات الله »

امام غزالی دوبار در مصر چاپ شده. «الدرة الفاخرة في كشف علوم الاخرة» وی دوبار در قاهره و يك بار در پاریس چاپ شده. «الرسالة اللدنيه» نیز در قاهره جدا گانه چاپ شده، «عقيدة اهل السنة» او با «رسالة القدسيه في قواعد العقاید» در اسکندریه انتشار یافته است. «قسطاس المستقیم» او چاپ قاهره. در «مجموعه الرسائل» چاپ قاهره نیز رسائل غزالی هست و محتویات آن بدین گونه است: «مختصر کتاب الموائل للرد الى الامر الاول» از ابوشامه شافعی، «عقيدة الامام تومرت المنعوت بالمهدی المرغنی»، «الادب فی الدین»، غزالی، «علم الاخلاق» و «رسالة العهد» و «القوی الانسانی» و «اقسام العلوم العقلیه» و «سر القدر» و «المبدأ والمعاد» و «بیان الجوهر النفیس» از ابن سینا، «الاصول المنطقیه» از سید شریف گرگانی، «الوحدة الوجودیه» از شیخ بهایی، «المسائل الخمسون فی اصول الکلام» از امام فخر رازی، «رسالة البعلبکیه» از ابن تیمیه، «المنطق الفهدانی» از شیخ محمد عقوله، «علوم الحقائق و حکم الدقائق» از سعد الدین حموی، «کیمیاء السعاده» و «رسالة الطیر» از غزالی، «عقيدة الامام شهاب الدین المرجانی الغزالی»، «تاج الرسائل و منهاج الوسائل» و «الرسالة الالهیه القدسیه» و «الاتحادیه» و «السر بانیه» و «المشهدیه» و «الفر دوسیه العذریه» و «الوجودیه» از ابن العربی. نیز رساله «الكشف والتبیین فی غرور الخلق اجمعین» امام غزالی در حاشیه کتاب «تنبيه المغتر» تألیف شعرانی در مصر چاپ شده، «المضنون به علی اهل» يك بار و «المضنون به علی غیر اهل» دوبار جدا گانه در مصر انتشار یافته است. تلخیصی از کتاب «مکاشفة الكبرى» بنام «مکاشفة القلوب المقرب الى حضرة علام الغیوب» يك بار در بولاق و دو بار در قاهره چاپ شده است. «منهاج العابدین الى الجنة» سه بار در قاهره جدا گانه و يك بار در حاشیه «بداية الدراية» بطبع رسیده است.

از امام فخر رازی کتاب «اساس التقديس» در قاهره، و «محصل افكار المتقدمین و المتأخرین من العلماء و الحكماء و المتكلمین» با «تلخیص المحصل» خواه نصیر الدین طوسی و در حاشیه «معالم الاصول» امام فخر و «معالم اصول الدین» او در قاهره، «اعتقادات فرق المسلمین و المشركین» در قاهره، «مناظرات» در حیدرآباد دکن چاپ شده و نیز «المسائل الخمسون فی اصول الکلام» چنانکه گذشت در مجموعه ای انتشار یافته است.

«کتاب الفصل فی الملل و النحل» ابن حزم ظاهری يك بار جدا گانه و بار دیگر

با «ملل و نحل» شهرستانی در قاهره چاپ شده و «کتاب المحلی» با «شرح المحلی» و «اصول الاحکام» وی نیز در قاهره بطبع رسیده است.

«کتاب الملل و النحل» تألیف محمد بن عبدالکریم شهرستانی یک بار چاپ سنگی در طهران و یک بار در حاشیه کتاب الفصل ابن حزم در قاهره و یک بار جداگانه در دو مجلد در قاهره و دو بار در لندن چاپ شده است. ترجمه فارسی آن از ضیاء الدین ترکه نیز در طهران چاپ شده، کتاب «نهایة الاقدام فی علم الکلام» شهرستانی را نیز در لندن چاپ کرده اند.

از ابن تیمیه کتابهای بسیار انتشار داده اند بدین گونه: «رسالة التدمریه» قاهره، «کتاب الایمان» قاهره، «بغیة المرئاد فی الرد علی المتفلسفة و القرامطة و الباطنیة و هو المنعوت بالسبعینیة» قاهره، «کتاب الجوامع فی السیاسة الالهیة و الایات النبویة» قاهره و بمبئی، «الواسطة بین الخلق و الحق» قاهره، «اجتماع جیوش الاسلامیه لغز و المرجئة و الجهمیة» امرتسر (هند)، «اقتفاء الصراط المستقیم مخالفة اصحاب الجحیم» قاهره، «الایمان و الاسلام و الاحسان» دو چاپ قاهره و هند، «الجوامع فی السیاسة الالهیة و الایات النبویة» بمبئی، «رسائل شیخ الاسلام تقی الدین ابن تیمیه» شامل: «العبودیة» و «الواسطة بین الخلق و الحق» و «رفع الملام عن ائمة الاعلام» و «نوع العبادات» و «الرد علی النصیریة» و «زیارة القبور و الاستنجاد بالمقبور» و «معارض الوصول الی معرفة ان اصول الدین و فروعه قد بینها الرسول» و «المظالم المشترکة» و «الحسبة فی الاسلام» قاهره، «السیاسة الشرعیة فی اصلاح الراعی و الرعیة» قاهره، «الصارم المسلول علی شاتم الرسول» حیدرآباد دکن، «العقیدة الحمویة الکبری» قاهره، «فتاوی» یا «مجموعه فتاوی» چاپ قاهره در پنج مجلد که در پایان مجلد سوم «اقامة الدلیل علی ابطال التحلیل» و در پایان مجلد چهارم «الاختیارات العلمیة فی اختیارات شیخ الاسلام ابن تیمیه» و در پایان مجلد پنجم «بغیة المرئاد فی الرد علی المتفلسفة و القرامطة و الباطنیة» و «شرح العقیدة الاصفهانیة» چاپ شده است، «فتاوی النصیریة» چاپ پاریس، «الفرقان بین اولیاء الرحمن و اولیاء الشیطان» چاپ قاهره، «معارض الوصول الی معرفة ان اصول الدین و فروعه قد بینها الرسول» در قاهره جداگانه و بار دیگر جزو رسایل او چاپ شده است، «منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة و القدریة» چاپ قاهره در حاشیه آن «بیان موافقة صریح المعقول» او، «رسالة البعلبکیة» در مجموعه ای که پیش ازین ذکرش رفت چاپ شده، «رسالة التدمریة» وی بار دیگر در «مجموعه

بها ثلاث رسائل» چاپ قاهره که نیز شامل «الحیرة الكبرى» از عبدالعزیز کنانی و «عقیده السلف» از ابو عثمان اسمعیل صابونیسیت بطبع رسیده، مجموعه دیگری از رسائل وی بعنوان «مجموعه لابن تیمیه» شامل «الرسالة التسعینیة» و «الرسالة السبعینیة» و «شرح العقیده الاصفهانیة» در قاهره چاپ کرده اند، دیگر از مؤلفات وی که در قاهره چاپ شده ردیست که بر «فصل المقال فیما بین الحکمة والشریعة من الاتصال» ابن رشد نوشته و با آن کتاب باهم انتشار داده اند، دیگر از مؤلفات چاپ شده اوست: «مجموع شیخ الاسلام ابن تیمیة الحرانی» چاپ قاهره، «مجموع فیہ ۲۸ رسالۃ من مؤلفات شیخ الاسلام ابن تیمیہ» قاهره، «کتاب النبوات» قاهره، «الرسالة العرشیة» قاهره، «التحفة العراقیة فی اعمال القلبیة» قاهره، «مجموعۃ الرسائل والمسائل» قاهره.

از کتابهای فراوان ابن قیم الجوزیه در علم کلام نیز آنچه چاپ شده بدین گونه است: «مفتاح دار السعادة و منشور ولایة العلم و الارادة» در دو مجلد قاهره، «مختصر الصواعق المرسلۃ علی الجهمیة و المعطله» در دو مجلد مکه، «الجواب الکافی لمن سأل عن الدواء الشافی» قاهره، «اعلام الموقعین عن رب العالمین» قاهره و دهلی، «الفوائد» قاهره، «بدائع الفوائد» قاهره، «شفاء العلیل فی مسائل القضاء و القدر و الحکمة و التعلیل» قاهره، «الطرق الحکمیة فی سیاست الشرعیة» قاهره، «احکام تارک الصلاة» قاهره، «عدة الصابرين» قاهره، «طریق الهجرتین و باب السعادتین» قاهره، «اجتماع الجیوش الاسلامیة علی غزو المعطله و الجهمیة» امرتسر (هند)، «حاوی الارواح الی بلاد الافراح» در ذیل چاپ قاهره اعلام الموقعین و جدا گانه نیز در قاهره در سه مجلد چاپ شده است، «اغانة للمهفان فی مصائد الشیطان» با طریق الهجرتین باهم چاپ شده، «بلوغ السؤل من افضیة الرسول» که ذیلی که بر اعلام الموقعین اوست، چاپ سنگی هند، «کتاب الروح» حیدرآباد کن دو چاپ، «زاد المعاد فی هدی خیر العباد» که بنام «الهدی» نیز معروفست، چاپ کانپور (هند) در دو مجلد و چاپ قاهره، «عدة الصابرين و ذخیرة الشاکرین» قاهره، «العقیده النونیة» بنام «الکافیة فی الانتصار للفرقة الناجیة»، «الرسالة القبریة» او نیز در «مجموعۃ ست رسائل الهدیة السعدیة» چنانکه گذشت چاپ شده است.

از ابو حیان توحیدی نیز «الاشارات الالهیة» در قاهره و «ثلاث رسائل» شامل «رساله السقیفه» و «رسالۃ فی علم الکتابه» و «رسالۃ الحیاة» در دمشق و «کتاب الهوامل و الشوامل» که سؤال و جوابی در میان او و ابوعلی مسکویه است در مصر چاپ شده.

از ابوالفرج ابن الجوزی «نقد العلم والعلماء و تلبیس ابلیس» در قاهره دوبار و مناقب الامام احمد بن حنبل، در قاهره و «دفع شبهة التشبیه» در قاهره بطبع رسیده است.

یکی از مهم ترین و رایج ترین کتابهای کلام «کتاب المواقف فی علم الکلام» تألیف قاضی عضدالدین ایجیست که در قاهره چاپ کرده اند. برین کتاب شروع بسیار نوشته اند از آن جمله «شرح المواقف» از سید شریف گرگانی چاپ قاهره، «شرح المواقف» از سیالکوتی چاپ قاهره و استانبول و لکنه و دهلی و با حاشیه حسن چلبی بن محمد الفناری و تعلیقات عبدالله بن حسن سکفیری چاپ بلاق و دو چاپ استانبول و با حاشیه حسن چلبی و عبدالحکیم سیالکوتی و مطالع الانظار اصفهانی شرح طوابع الانوار قاضی بیضاوی و شرح تجرید قوشچی و تجرید خواجه نصیرالدین طوسی و حاشیه شروانی در سه مجلد در استانبول و در ۸ مجلد در قاهره.

دیگر از امهات کتب کلام «کتاب العقائد» معروف بعقائد النسفیة تألیف نجم الدین عمر نسفیست که در مجموعهای مکرر در قاهره چاپ شده است، برین کتاب نیز شروع و حواشی بسیار نوشته اند از آن جمله شرح سعدالدین تفتازانی که با حواشی مولوی خادم حسین عظیم آبادی در کلکته و لکنه و با حاشیه احمد بن موسی خیالی در قاهره دوبار و در قازان یک بار و با حاشیه مصلح الدین مصطفی کستلی و خیالی و شیخ رمضان بن عبدالمحسن بهشتی و با متن عقاید در استانبول دوبار و با حواشی خیالی و یارردی و مهربادی و بحر بادی و بردعی و کستلی و صلاح الدین و معینی الدین و عصام الدین و بروه و قرچه و ابوشامه و ملاالیاس در استانبول بچاپ سنگی و نیز بار دیگر با حواشی خیالی و کستلی و بهشتی در قاهره چاپ شده است.

در مسند احمد بن حنبل که دوبار در قاهره چاپ شده و در سنن ابن ماجه نیز مباحث فراوانی درین زمینه هست.

کتابهای مهم دیگر علم کلام که چاپ شده بدین گونه است :

«طوابع الانوار و مطالع الانظار» از قاضی بیضاوی چاپ سنگی استانبول، شرح آن بنام «مطالع الانظار علی طوابع الانوار» از شمس الدین ابوالثناء اصفهانی با حاشیه میرسید شریف گرگانی چاپ استانبول، چاپ دیگر با همان حاشیه در قاهره. «الفصول المنتخبة» یا «الفصول المختاره» که سید مرتضی از دو کتاب شیخ مفید یعنی «مجالس» و «العیون و المحاسن» اختیار کرده و بنام «مجالس شیخ مفید»

نیز معروفست دو چاپ نجف .

« التبصیر فی الدین و تمییز الفرقة الناجية عن الفرق الهالکین ، تألیف ابوالمظفر

اسفراینی - قاهره .

« کشف الاسرار الباطنیة و اخبار القرامطه ، تألیف محمد بن مالک بن ابی الفضائل حمادی یمانی - چاپ قاهره .

« کتاب الانتصار و الرد علی ابن الراوندی الملحد ، تألیف ابوالحسین عبدالرحیم بن محمد بن عثمان خیاط معتزلی ، چاپ قاهره .

« الروضة البهیة فیما بین الاشاعرة و الماتریدیة ، تألیف حسن بن عبدالحسن مشهور بابی عذبه - حیدرآباد دکن .

« اغانة الامه بكشف الغمه ، تألیف تقی الدین احمد بن علی مقریزی - چاپ قاهره .

« التنبیه و الرد علی اهل الاهواء و البدع ، تألیف ابوالحسین محمد بن احمد بن

عبدالرحمن ملطی شافعی - چاپ دمشق .

« کتاب المسامره ، تألیف کمال بن ابی شریف که در شرح « المسایره ،

کمال بن همامست و با حاشیه شیخ زین الدین قاسم حنفی در بولاق چاپ شده است .

« ایثار الحق علی الخلق ، تألیف ابو عبدالله محمد بن مرتضی یمانی - چاپ قاهره .

« العور العین ، تألیف ابوسعید نشوان حمیری امیرین - چاپ قاهره .

« کتاب الاثار ، از ابویوسف یعقوب بن ابراهیم انصاری - چاپ قاهره .

« اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات ، از شیخ مفید ، با « شرح عقاید الصدوق

و تصحیح الاعتقاد » در تبریز چاپ شده است .

« العلم الشامخ فی تفضیل الحق علی آباء و المشایخ ، و ذیل آن بنام « الارواح

النوافخ لآثار ایثار الالباء و المشایخ ، از صالح بن مهدی مقبلی - قاهره .

« مرهم العلل المعضله فی دفع الشبهة و الرد علی المعتزله ، تألیف ابو محمد عبدالله بن

اسعد یافعی شافعی که نیمی از آن در کلکته چاپ شده است .

« جلاء العینین فی محاکمة الاحمدین ، تألیف سید نعمان خیر الدین ابن آلوسی

بغدادی که محاکمه ای در میان ابن حجر بیهقی و ابن تیمیه است و در حاشیه آن « القول

الجلی فی ترجمة الشيخ تقی الدین بن تیمیة الحنبلی ، از سید صفی الدین حنفی بخاری و

« انتقاد الرجیح فی شرح اعتقاد الصحیح ، از سید محمد صدیق حسن خان ملک بهوپال

در قاهره چاپ شده است .

- « الكشف عن مناهج الادلة » از ابن رشد چاپ قاهره .
- « الصواعق المحرقة في الرد على اهل البدع والزندقة » از شهاب‌الدین احمد بن حجر هیثمی که در حاشیه « تطهیر الجنان واللسان » او در قاهره چاپ کرده‌اند .
- « طبقات المعتزله » از قاضی عبدالجبار - چاپ حیدرآباد دکن .
- « المنیة والامل » از احمد بن یحیی المرتضی - چاپ حیدرآباد دکن .
- « آراء البصریین والبعثیین فی مسائل الجوهر » از ابورشید سعید نیشابوری - اب لیدن .

« تقلید العلم » از خطیب بغدادی - چاپ دمشق .

کتابهای بسیاری که متکلمین شیعه درین رشته نوشته‌اند بیش از آنست که درین جا بگنجد . اسمعیلیه نیز کتابهای فراوان در کلام بفارسی و تازی نوشته‌اند و آنچه تا کنون چاپ شده بدین گونه است، آنچه در باره فرقه سلیمانیه یا آقاخانیه بزبان تازی چاپ شده :

« بین ابی العلاء المعری وداعی الدعاة الفاطمی » مجموعه پنج رساله مباحثات در میان ابوالعلاء معری و مؤیدالدین ابوالنصر بن ابی عمران داعی خلفای فاطمیست که در قاهره چاپ شده است .

- « دعائم الاسلام » از قاضی نعمان بن محمد، مجلد اول چاپ قاهره .
- « راحة العقل » از داعی احمد حمیدالدین کرمانی چاپ قاهره .
- « سیرة المؤید فی الدین داعی الدعاة » که خود نوشته است، چاپ قاهره .
- « دیوان المؤیدالدین داعی الدعاة » ، چاپ قاهره .
- « کتاب الهمة فی آداب اتباع الائمة » از قاضی نعمان بن محمد مغربی، چاپ قاهره .
- « مذکرات فی حرکة المهدي الفاطمی » (استتار الامام وسیرة جعفر الحاجب) چاپ قاهره .

- « سبط الحقایق فی عقائد الاسماعیلیه » از داعی الدعاة قاضی علی بن خنظله بن ابی سالم الوداعی، چاپ دمشق .
- « المجالس المستنصریه » از داعی علم الاسلام ثقة الامام، چاپ قاهره .

- « الهدایة الامریه فی ابطال دعوی النزازیہ » با « ایقاع صواعق الارغام » ، چاپ بمبئی .
- « اصول الاسماعیلیه » تألیف دکتور برنارد لوویس ترجمه خلیل احمد جلو و جاسم محمد الرجیب، چاپ قاهره .
- آنچه درباره فرقه سلیمانیه یا آقاخانیه بفارسی چاپ شده :
- « گشایش ورهائش » از ناصر خسرو قبادیانی مروزی، چاپ بمبئی .
- « خوان الاخوان » ناصر خسرو - چاپ قاهره .
- « جامع الحکمتین » ناصر خسرو - چاپ طهران .
- « وجه دین » ناصر خسرو - چاپ برلین .
- « رساله شش فصل یا روشنائی نامه نشر » از ناصر خسرو - چاپ قاهره .
- « کشف المحجوب » از ابو یعقوب سجستانی - [ترجمه ناصر خسرو]، چاپ طهران .
- « تصورات » یا « روضة التسلیم » از خواجه نصیرالدین طوسی - چاپ بمبئی .
- « هفت باب سیدنا » با « مطلوب المؤمنین » تألیف خواجه نصیرالدین، بمبئی .
- « ام الكتاب » ، چاپ برلین .
- « رساله در حقیقت دین » از شهاب الدین شاه بن علی شاه حسینی، دو چاپ بمبئی .
- « المنتخب من بعض کتب الاسماعیلیه » ، چاپ بمبئی .
- « کلام پیر یعنی کتاب هفت باب » ، چاپ بمبئی .
- « دیوان خاکسارانی » ، چاپ بمبئی .
- « فصل در بیان شناخت امام » ، چاپ قاهره .
- « آنچه درباره فرقه داودیه یا بوهره یا بهره ویا بواهر بزبان تازی چاپ شده :
- « تکبیر سکینه فتح مبین » از ابو محمد طاهر سیف الدین، چاپ بمبئی .
- « ثمر شجرة علیه » از ابو محمد طاهر سیف الدین، چاپ بمبئی .
- « فلسفه فوز عظیم » از ابو محمد طاهر سیف الدین، چاپ بمبئی .
- « درر الفصاحة - درج البلاغه و الجزالة » از ابو محمد طاهر سیف الدین ، چاپ بمبئی .
- « مناجاة » از ابو محمد طاهر سیف الدین، چاپ بمبئی .
- بزبان پارسی دو کتاب هم درباره طریقه اسمعیلیه چاپ شده است، یکی « قلاید

الجواهر فی احوال البواهر، یا «عمدة الاخبار»، و یا «تاریخ نکو» تألیف عباس رفعت، چاپ بمبئی و دیگر «تسمیحات الجلیه فی کشف اسرار الباطنیه»، یا «تاریخ فرقة الآغاخانیه و البهره» تألیف محمد کریم بن محمد علی خراسانی، چاپ نجف .

اخیراً چندتن از مولفان مصروسوریه کتابهایی در علم کلام و ملل و نحل تألیف کرده اند و آنچه تا کنون چاپ شده بدین گونه است :

«تاریخ الجهمیة و المعتزله» از شیخ جمال الدین قاسمی دمشقی، چاپ قاهره .

«الفرق الاسلامیه» تألیف محمود البشیشی، چاپ قاهره .

«الیزیدیون فی حاضرهم و ماضیهم» تألیف سید عبدالرزاق الحسنی، چاپ صیدا .

«ابراهیم بن سيار النظام و آراؤه الكلامیة الفلسفیة» تألیف محمد عبدالهادی

ابوریده، چاپ قاهره .

«ملخص تاریخ الخوارج» تألیف شیخ محمد شریف سلیم، چاپ قاهره .

«تاریخ الفرق الاسلامیه و نشأة علم الکلام عند المسلمین»، تألیف علی مصطفی-

الغرابی، چاپ قاهره .

«المعتزله»، تألیف زهدی حسن جارالله، چاپ قاهره .

«التحقیق التام فی علم الکلام» تألیف محمد الحسنی الظواهری، چاپ قاهره .

«نظریة المثل و المثلول و اثرها فی شعر مصر الفاطمیة»، تألیف دکتور محمد

کامل حسین، چاپ قاهره .

«فلسفة المعتزله فلاسفة الاسلام الاسبقین» تألیف دکتور البیرنصری نادر، در

دو مجلد چاپ قاهره .

«الخوارج فی الاسلام» تألیف عبدالرزاق الحسنی، چاپ قاهره،

«الصواعق الالهیة فی الرد علی الوهابیة» تألیف سلیمان بن عبدالوهاب، چاپ قاهره .

«الیزیدیون» تألیف سید عبدالرزاق الحسنی، چاپ قاهره .

«الباکورة السلیمانیة فی کشف اسرار الدیانة النصیریة» تألیف سلیمان افندی

اذنی، چاپ بیروت .

«تاریخ العلویین» تألیف محمد امین جالب الطویل، چاپ لاذقیه .

آنچه درین زمینه یعنی در علم کلام و ملل و نحل بزبان فارسی چاپ شده

بدین گونه است :

«تبصرة العوام في معرفة مقالات الانام» از سید مرتضی بن داعی حسنی رازی ، سه بار در طهران چاپ شده است ، دو بار چاپ سنگی باقصص العلمای تنکابنی و بار سوم جدا گانه .

«بیان الادیان» از ابوالعالی محمد الحسینی العلوی ، دو بار چاپ شده است يك بار در پاریس در «منتخبات فارسی» شارل شفر و يك بار در طهران جدا گانه .

«كتاب النقص معروف ببعض مثالب النواصب في نقض بعض فضائح الروافض» از نصیرالدین ابی الرشید عبدالجلیل بن ابی الحسین بن ابی الفضل قزوینی رازی ، چاپ طهران .

«سراج القلوب» از ابو نصر بن محمد القطان غرنوی ، سه چاپ سنگی طهران .
«تذكرة الاخوان» از سلیمان میرزا قاجار ، چاپ سنگی طهران .

«تاریخ علم کلام» تالیف علامه شبلی نعمانی ترجمه سید محمد تقی فخر داعی کیلانی ، چاپ طهران .
«علم کلام جدید» تالیف علامه شبلی نعمانی ترجمه سید محمد تقی فخر داعی کیلانی ، چاپ طهران .

«ترجمه فرق الشیعه» ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی از محمد جواد (بهاء الدین) مشکور ، چاپ تهران .

ترجمه ملل و نحل شهرستانی از ضیاء الدین ترکه ، چاپ طهران .
«مجموعه رسایل حروفیه یعنی هدایتنامه، محرمانه سید اسحق ، نهایتنامه ، رسایل مختلفه ، اسکندرنامه ، تصحیح و اعتنائی کلمنت هوارت ، چاپ لیدن .
«نقطویان یا پسیخانیان» از صادق کیا ، چاپ طهران .

«دبستان المذاهب» یا «دبستان مذاهب» از مؤبد ، این کتاب سه بار در بمبئی و یک بار در لکنهو چاپ سنگی شده و تعلیم نخست آن شامل پانزده نظر در معرفت عقاید پارسیان نیز جدا گانه در طهران بچاپ سنگی منتشر شده است .

«مجملی از عقاید طایفه وهابی و اقدامات عجیبه آنان از سنه ۱۲۱۶ تا چند سال بعد و اضمحلال ایشان» یا «کتاب تاریخ مختصری از عقاید و اعمال طایفه وهابیه ، از شمس العلماء محمد حسین گرکانی قریب ، چاپ طهران .

«خاندان نوبختی» از عباس اقبال، چاپ طهران .
 «حکمت الهی عام و خاص» از محیی الدین مهدی الهی قمشه‌ای، چاپ طهران .
 پیداست که مؤلفات صوفیه که از چند صد متجاوزست و بزبان پارسی و تازی
 در ایران و ترکیه و هند و مصر و سوریه و لبنان و عراق و عربستان و اروپا چاپ کرده‌اند
 نیز درین مقال نمی‌گنجد و بر شمردن آنها تألیفی جداگانه را درخورست .

تهران ۱۸ اردیبهشت ماه ۱۳۳۳

سعید نقیسی

ژوئیه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی